

**CULTUURHISTORISCHE
INVENTARISATIE
NOORD-BRABANT**

M.I.P.

Gemeente Rijsbergen

**Provincie
Noord-Brabant**

juni 1992

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Rüter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.

Secretariaat: mevr. H. van Wanrooij-de Cort, mevr. F. Tenlima-Sellier,
Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1,
5216 VR 's-Hertogenbosch.

Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf	6
Werkwijze en criteria	7
1. Situering der gemeente	11
2. Bodemgesteldheid	12
3. Grondgebruik	13
4. Infrastructuur	14
5. Ontwikkeling van de nederzettingen	15
6. Stedebouwkundige typologie	17
7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen	18
8. Objectgegevens	21
9. Literatuur	38
Kaart (bijlage)	

WOORD VOORAF

Dit rapport over Rijsbergen maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedenbouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegwegen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.

Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedenbouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:

- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedenbouw" (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedenbouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedenbouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.

Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1990 door mevr. drs. M.J.P. Vaessen.

's-Hertogenbosch, april 1990.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.

Deze gebieden zijn:

1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.

Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedenbouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.

De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.

In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.

Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.

Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de “historische karakteristiek” van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de “historische karakteristiek” van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of bredere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.

Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedenbouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedenbouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedenbouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.

Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.

Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedenbouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Rijsbergen ligt in de provincie Noord Brabant in het inventarisatiegebied Zuid-West Brabant. Buiten het dorp Rijsbergen omvat de gemeente de gehuchten Groot- en Klein Ockel met Breedschot, Tiggelt, Kaarschot en Hazeldonk. Ook Diunt, Hellegat en Tiggeltseberg zijn van oorsprong zelfstandige nederzettingen die nu in de huidige gemeente zijn opgenomen.

De gemeente beslaat 3.703 ha en telt 5.594 inwoners (gegevens op 01-01-88).

Rijsbergen grenst in het noordoosten aan Breda en in het noordwesten aan Etten-Leur. Deze grenzen zijn grotendeels rechtlijnig en lopen door bos en weidelandschap, gedeeltelijk evenwijdig aan het riviertje de Bijloop.

In het oosten grenst de gemeente aan Nieuw Ginneken, deze grens volgt de Rijsbergsche Baan. De zuidoostgrens is de landsgrens met België en loopt strak door bouwland. In het zuidwesten kent de grens een golvend verloop door heide- en bouwland, tegen de gemeente Zundert aan.

1.2 Ontwikkeling

Sporen en vondsten uit de prehistorie tonen aan dat het gebied al 200 jaar voor Chr. bewoond is geweest. Ook uit de Romeinse tijd (50-300 na Chr.) zijn bewoningssporen aangetroffen. Pas vanaf de twaalfde eeuw is er echter sprake van enige continuïteit in de bewoning van het gebied. De eerste teksten die melding maken van een kerk en het dorp Rijsbergen dateren uit 1159. Rijsbergen groeit al snel uit tot hoofddorp binnen het gebied.

Van oudsher behoort de gemeente tot de Baronie van Breda. De Heren van Breda gebruikten het gebied als jachtterrein. Als Heerlijkheid Zundert-Nassau werd Rijsbergen lang onder één noemer met Zundert en Klein Zundert geschaard. In 1795 werden alle bestuurlijke banden met Zundert verbroken.

De omvang en samenstelling van de huidige gemeente kent door de loop der tijd geen grote wijzigingen. De grens van Rijsbergen met Zundert is de oudst bekende en dateert van 1489. De overige grenzen liepen door woeste grond. In 1843 werd de grens met België officieel vastgelegd. Tussen 1850 en 1940 zijn de grenzen nauwelijks veranderd.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

De gemeente ligt op een zandplateau. De kern van Rijsbergen bestaat uit sterk lemig, fijn zand. Lemig en niet lemig fijn zand wordt aangetroffen aan weerszijden van de Aa of Weerij. Het dal van de Bijloop is grotendeels gevuld met veen. Op de heide zijn plaatselijk zandverstuivingen te vinden. Oevers van de Aa kennen beekbezinkingen die voor vruchtbare delen zorgen. In het buitengebied vinden we ook nog bos en heidegrond.

Het aanwezige rivierzand stamt uit het pleistoceen. Het stuifzand en veen is uit het jongere holoceen.

2.2 Hoogte en afwatering

Waterlopen binnen de gemeente zoals de Bijloop en Hazeldonkse Beek wateren alle af op de Aa of Weerij. Dit riviertje loost het water vervolgens in de buiten de gemeente gelegen Mark.

De afwatering is tot het midden van de negentiende eeuw slecht geweest. Bij overvloedige regenval kwamen al snel overstromingen voor. De ondiepe en vaak bochtige riviertjes konden de afvoer van een grote hoeveelheid water niet aan. De toestand verslechterde nog met het omzetten van woeste grond in cultuurlandschap vanaf het einde van de negentiende eeuw, de af te voeren hoeveelheid water nam hiermee immers sterk toe. In 1877 werd daarom het waterschap "de Aa of Weerij" opgericht met als doel de afwatering van landerijen op de Aa te verbeteren.

Ook nu nog valt de gemeente Rijsbergen onder het waterschap de Aa of Weerij, een klein gedeelte in het oosten valt onder het waterschap De Boven Mark.

Algemeen kent het zandplateau een afhelling in noordwestelijke richting. Binnen de gemeente Rijsbergen schommelt de hoogteligging tussen de vier meter +NAP in het noorden en negen meter +NAP in het westen van de gemeente. Er is sprake van een zwak golvend reliëf dat doorsneden wordt door beekdalen, dekzandruggen en stuifzandcomplexen. In Rijsbergen zijn daardoor drie van zuidwest naar noordoost lopende laagten te onderscheiden. Het meest noordwest stromen de Bijloop en turfvaart, in het midden stroomt de Aa of Weerij, in het zuidoosten van de gemeente loopt de Hazeldonkse Beek. Deze beken en hun dalen worden door hogere ruggen van elkaar gescheiden.

3. Grondgebruik

Aanvankelijk was het te gebruiken areaal grond beperkt. Door het zwak golvend reliëf waren de voor akkerbouw geschikte gronden verspreid gelegen en beperkt in omvang. Het dekzand werd als bouwland gebruikt, de beekdalen dienden voor hooi- en weideland. Oude akkerbodems zijn nog te vinden ten noorden en ten westen van de kern van Rijsbergen. Aan weerszijden van de Aa of Weerijs treffen we nog stroken oud grasland aan.

Vanaf de vijftiende eeuw vond het ontginnen van veengrond plaats. De turfwinning ging door tot in de achttiende eeuw. Ontginning van woeste grond vond plaats vanaf het eind van de vorige eeuw, onder andere door de Nederlandse Heide- maatschappij. Op grote schaal werd heide omgezet in landbouwgrond of bos. Grote kopers creëerden landgoederen zoals de Pannenhoef. Er was tot ca. 1900 vooral sprake van bosaanplant. Een keerpunt ontstond rond 1920 toen de mogelijkheid zich voordeed, op grotere schaal dan voorheen, kunstmest toe te passen. Veel woeste grond kon toen gemakkelijker geschikt gemaakt worden voor landbouwdoeleinden.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw kent Rijsbergen ook fruitteelt en op kleine schaal pluimveehouderij.

Na 1940 kwam de akkerbouw steeds meer in dienst te staan van de veeteelt. De laatste heideontginningen werden voltooid.

De gemeente kent vooral een bloksgewijze percelering. Sinds 1900 is daar weinig in veranderd. Voor een aantal gebieden (Rijsbergen, Tiggelt en Breedschot) geldt dat deze percelering gedeeltelijk van voor 1500 is.

Ruilverkaveling heeft in deze gemeente nog niet plaats gevonden.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Lagestraat en Hogestraat zijn lang de belangrijkste wegen in het dorp geweest. De Kerkakkerstraat vormde de uitvalsweg naar het zuiden, in de richting van Zundert.

De verbindingswegen tussen de gehuchten bestonden uit zandwegen. Deze waren bij slechte weersomstandigheden moeilijk begaanbaar.

In 1812 werd de eerste steenweg door het dorp aangelegd als onderdeel van de weg Breda-Antwerpen in het door Napoleon opgezette hoofdwegennet. In tegenstelling tot de overige wegen volgde deze steenweg een kaarsrecht tracé. In 1820 werd deze weg met eiken en berken beplant. De weg door de bebouwde kom van Rijsbergen heeft zich daarna als een belangrijke verbinding ontwikkeld. De verbinding werd gebruikt als postbaan, ook was het een route waar de dilligence van van Gend en Loos over kwam.

De verbinding met Etten was tot 1812 een onverharde weg door de heide. De Napoleonsweg kreeg een aftakking zodat Etten via een verharde weg bereikbaar werd.

Omstreeks 1900 was het merendeel van de wegen nog steeds onverhard. Met een toename van het verkeer (autobussen en personenwagens) werden meer wegen verhard.

De aanleg van de E10 in het oosten van de gemeente (in 1972 geopend) ontnam de kom van Rijsbergen veel verkeer.

4.2 Tram- en spoorwegen

In de gemeente zijn nooit treinverbindingen aangelegd.

Een aantal tramlijnen zorgde wel voor een betere ontsluiting. De tramlijn Breda-Antwerpen werd opgericht in 1890. Deze lijn volgde de bestaande straatweg Breda-Antwerpen, dwars door de kom van Rijsbergen.

In 1898 werd de Belgische Tram opgericht. Deze lijn liep van Rijsbergen over de Hogestraat en Oude Trambaan naar Meersel en Turnhout in België. De trambaan had een eigen tracé door landerijen en is als een fietspad bewaard gebleven. De concurrentie van autobus, personenwagen en fiets groeide vanaf het begin van de twintigste eeuw. Tussen 1934 en 1938 zijn de tramwegen in de gemeente dan ook alle opgebroken.

4.3 Waterwegen

Aa of Weerijds stroomt parallel aan doorgaande weg. Voor het vervoer over water heeft dit riviertje geen grote betekenis gehad.

Turfvaarten dienden voor de afvoer van gestoken turf uit de veengebieden naar plaatsen waar het materiaal op diepwaterschepen kon worden overgeladen. In Rijsbergen zijn twee turfvaarten gegraven. De Schuitvaart ontsloot vennen ten zuiden van Tiggeltse berg. De gewonnen turf werd aanvankelijk via de Schuitvaart afgevoerd naar Leur. Bij het minder goed bevaarbaar worden van de Schuitvaart besloot men in 1618-1619 tot het graven van de Turfvaart vanuit Breda. In het midden van de zeventiende eeuw werd deze vaart verlengd.

In de achttiende eeuw raakte de turf op wat tot verval van de turfvaart leidde.

De Bredase turfvaart is in het landgoed de Pannenhoef gerestaureerd.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

Tot 1200 vond een langzame ontwikkeling van het gebied plaats. Daarna, als gevolg van het inzakken van veenconcessies konden agrarische nederzettingen ontstaan. De ontwikkeling van het gebied raakte hierdoor in een versnelling. Elke nederzetting had aanvankelijk haar eigen akkers (de kouter, de dorpsakker van Rijsbergen is nog aanwezig). Akkerbouwcomplexen waren beperkt in omvang en lagen verspreid in het gebied van de huidige gemeente. Ook beken, heide en veen hielden de nederzettingen van elkaar gescheiden. Met nieuwe ontginningen groeiden gehuchten aan elkaar.

5.1 Rijsbergen

De eerste schriftelijke vermelding van Rijsbergen stamt uit 1159.

Het dorp was van oorsprong een tiendakkerdorp, een agrarisch dorp dat zich in de middeleeuwen in het beekdal van de Aa ontwikkelde. Rond de kerk ontstond een niet-agrarische buurt. De kapel werd in 1346 tot parochiekerk verheven. Een oudere gehuchtenkrans om Rijsbergen heen richtte zich eveneens op deze kerk waardoor Rijsbergen tot hoofddorp binnen de gemeente kon uitgroeien.

Onder invloed van de route Breda-Antwerpen maakte Rijsbergen in de achttiende en negentiende eeuw een verkeersdorp-ontwikkeling door. Langs de doorgaande weg ontstond een sterke concentratie van niet-agrarische bebouwing zoals herbergen, winkels en paardestallen. Een sterk lineaire structuur was het gevolg. De overwegend agrarische gemeente kende een kleine nijverheid in de kern van Rijsbergen. Er waren twee bierbrouwerijen die al in 1845 en 1864 hun productie stopten. Eind negentiende en begin twintigste eeuw deden zich veranderingen voor in relatie met het moderniseren van de boerenbedrijven. In 1905 werd de R.K. Boerenbond opgericht (in de tweede helft van de twintigste eeuw werd deze bond bij de NCB aangesloten). Dit had tot gevolg dat een zuivelfabriek en vleeswarenfabriek werden opgericht. Het karakter van de gemeente bleef hoofdzakelijk agrarisch. Na 1940 legde men zich meer toe op het gemengd bedrijf en fruitteelt. Uitbreiding van de bebouwing vond vooral na 1950 plaats en diende om forensen van de stad Breda op te vangen.

5.2 Hazeldonk

Het gehucht Hazeldonk is ontstaan op een zandopduiking in een voormalig aaneengesloten veengebied op de oever van de Hazeldonkse beek.

Het gebied met heide, venen en woeste grond was in gemeenschappelijk gebruik bij een aantal personen, een zogenaamde Gemeynt. Bij Hazeldonk was slechts sprake van een kleine gemeynt, een "aard".

In de negentiende eeuw veranderde er weinig. Vanaf 1930 werden de heidegronden ontgonnen.

Nu is door de aanleg van een snelweg (E10) en een grote douanepost weinig van oude structuur herkenbaar.

5.3 Tiggelt

Tiggelt is een randhoevengehucht waarvan de oudste vermelding uit 1279 stamt. Het is een geplande agrarische nederzetting waarbij losse hoeven samen een buurtschap vormen. De bebouwing ligt op een zandrug aan de oever van de Aa zodat water geen overlast kan bezorgen. De hoofdaanleg bestaat uit brede stroken land die zich tot in het veen uitstrekken. Deze aanleg is nog steeds herkenbaar.

De bebouwing heeft zich na 1900 verdicht en uitgebreid aan de Tiggeltsestraat, in de richting van Rijsbergen.

Na 1940 is deze situatie nauwelijks veranderd.

5.4 Breedschot, Klein Oekel en Oekel

Deze gehuchten zijn voorbeelden van hoevenakkergehuchten, ontstaan als gevolg van schaalverkleining in de landbouw aan het einde van de middeleeuwen. Opsplitsing van grote alleenstaande boerderijen vond toen plaats waarna drie of vier keuterboerderijtjes samen een gehucht konden vormen. Dergelijke gehuchten hebben vaak een T-vormige wegstructuur. Na 1900 heeft de bebouwing zich uitgebreid. Dit gebeurde vooral aan de verbindingswegen tussen Breedschot, Klein Oekel en Oekel. De kern van de gehuchten bleef aan een T-splitsing van wegen liggen.

In de structuur van het wegenpatroon hebben zich ook na 1940 geen veranderingen voorgedaan. De bebouwing heeft zich verdicht.

5.5 *Kaarschot*

Het gehucht Kaarschot is op de oever van de Aa of Weerijts ontstaan. De oudste vermelding dateert uit 1279. De kern van Kaarschot bestond uit een watermolen en de daarbij behorende boerderij.

In 1811 werd een windgraanmolen bij de watermolen gebouwd.

De bebouwing breidde zich in de twintigste eeuw uit langs verbindingswegen in de richting van Breedschot.

Na 1940 trad verdichting en uitbreiding van de bebouwing op. Dit gebeurde steeds aan bestaande wegen.

5.6 *Hellegat*

In de dertiende en veertiende eeuw ontstond Hellegat in een veengebied. Middelen van bestaan waren afkomstig van turfwinning akkerbouw op de veengrond. Er ontstond een lintvormige bebouwingsstructuur met haaks daarop een strokenverkaveling. Na het verdwijnen van de laag veen door turfwinning, inklinking en oxidatie dunde de nederzetting uit. De strokenverkaveling werd opgedeeld in blokken die gebruikt werden voor akkerbouw en veeteelt. Op de overgebleven zandgrond was er omstreeks 1900 niet meer dan een verzameling arme boertjes over.

De lineaire structuur is gebleven. De bebouwing is schaars.

5.7 *Verspreide bebouwing*

In het buitengebied treffen we het landgoed de Pannenhoef aan. Dit is ontstaan bij grootschalige heide ontginning aan het eind van de vorige eeuw. Het gebied heeft een regelmatige opzet, weinig bebouwing. De Pannenhoef is in oorspronkelijke opzet bewaard gebleven en wordt nu gebruikt als recreatiegebied.

De bebouwing langs de verbindingswegen tussen de gehuchten en Rijsbergen is in de loop van de twintigste eeuw flink toegenomen waardoor de voormalige gehuchten minder nadrukkelijk aanwezig zijn.

Aan een aantal oude wegen door bos zijn in de tweede helft van deze eeuw vrijstaande woonhuizen gebouwd. Voorbeelden hiervan zijn Tiggeltsebergstraat en Zandstraat.

Het gebied buiten de kern van Rijsbergen kent nu een regelmatige spreiding van vooral agrarische bebouwing.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1 Typologie

De structuur van wegen binnen de gemeente is stervormig en op de kom van Rijsbergen gericht. De bebouwing van Rijsbergen en omringende gehuchten heeft steeds deze linten gevolgd. Aan het begin van de twintigste eeuw vond uitbreiding en verdichting van de bebouwing volgens de bestaande structuren plaats.

Het dorp Rijsbergen zelf is na 1950 uitgebreid met systematisch opgezette woonwijken.

6.2 Gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde

In de gemeente Rijsbergen zijn geen gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde uit de periode 1850-1940 aanwezig. Derhalve is geen typologiekartaart gemaakt.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1 Woonhuizen

Een van de oudste woonhuizen in de gemeente is Kaarschotsestraat 2. Volgens een gevelsteen stamt het pand uit 1778. Het is een dwarshuis, opgetrokken in ijsselsteen onder zadeldak en heeft een hardstenen deuromlijsting. De aangebouwde schuur, opgetrokken in strengperssteen, is jonger en dateert uit het begin van de twintigste eeuw.

Van St. Bavostraat 7, een herenhuis in Empiretrant dateert de kern uit de achttiende eeuw. Het is bekend dat bewoners van het huis het in 1787 aan de parochie nalieten. Bij testament werd bepaald dat de woning als pastorie in gebruik moest blijven. In 1834 is het pand verbouwd waarbij het werd uitgebreid met een verdieping. Hierdoor is het huidige uiterlijk ontstaan. Een koetshuis is aangebouwd. Ook heeft het huis een grote ommuurde tuin.

Een rij "armenhuisjes" aan de St. Bavostraat (marktveld) heeft door verbouwingen en verandering van functie het oorspronkelijk karakter verloren.

Bredaseweg 32 is een voorbeeld van een woonhuis uit het einde van de negentiende- begin van de twintigste eeuw. Het heeft een plat dak en omlopend dakschild. Een houten serre is achter aangebouwd.

Uit dezelfde tijd dateert Bredaseweg 1d. Het huis is gedeeltelijk tweelaags en heeft daar een plat dak met balustrade met kantelen.

De St. Bavostraat laat een gevarieerd beeld aan woningen in combinatie met winkels en kleine bedrijfjes zien. Het grootste gedeelte stamt uit het eerste kwart van deze eeuw. Bijvoorbeeld nr. 17, een modern ogend pand met gevelsteen 1918 onder een plat dak. Nummer 32 is een woonhuis in combinatie met een winkel en vertoont kenmerken van chaletstijl, het is gebouwd in 1914.

Meest karakteristiek voor de gemeente zijn de eenlaags woonhuizen, veelal vrijstaand, opgetrokken in strengperssteen. Eenvoudige decoratie middels speklagen en ontlastingsbogen in afwijkende kleur. Mansardedak en muldenpannen zijn de meest voorkomende dakvorm en -bedekking. Deze woningen vinden we aan de oudste straten van Rijsbergen de Hogestraat en Lageweg en doorgaande wegen zoals Antwerpseweg, St. Bavostraat en Bredaseweg en dateren uit het begin van deze eeuw (ca. 1900-1915). Voorbeelden zijn: Antwerpseweg 5-7, twee dwarshuizen onder dubbel mansardedak evenals St. Bavostraat 110-112. St. Bavostraat 90 heeft enkele kenmerken van classicisme. Bredaseweg 9 is een woonhuis met een strengperssteenmozaiek in de kroonlijst en dakkapel in chaletstijl. Lagestraat 30 heeft gepleisterde speklagen en diamantkoppen op de aanzet- en sluitstenen van de ontlastingsbogen.

Andere opvallende huizen in de gemeente zijn St. Bavostraat 53, restaurant de Zwaan uit de tweede helft van de negentiende eeuw, dat aan het eind van de vorige eeuw ook nog als tramhalte heeft dienst gedaan. St. Bavostraat 79, café-restaurant Schuttershof, deze naam is ingekrast op een gepleisterde band. Het pand stamt uit circa 1890.

Woonhuizen van meer recente datum, ook hier geconcentreerd rond de kom van Rijsbergen, zijn St. Bavostraat 30, een woonhuis/winkel in zakelijke stijl, uit circa 1930 en nummer 39-39a, opgetrokken in donkere baksteen met een latei met reliëf boven de deur uit het eind van de jaren dertig.

7.2 Boerderijen

Het oudste voorbeeld is Bigtelaar 3-5. Het jaartal 1708 is in de gevel gemetseld. Het bakstenen pand heeft natuurstenen speklagen en kruiskozijsen. Bij het pand staat nog een bakhuisje met trapgevel. De boerderij is verbouwd tot woonhuis. Boomkensevaart 1 is een boerderij uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Het woongedeelte heeft een rieten zadeldak, aan de achterzijde met een dakvoet bedekt met Hollandse pannen. Het bedrijfs gedeelte is begin twintigste eeuw vernieuwd (uitgevoerd in strengperssteen). Dit bedrijfs gedeelte ligt in het verlengde van het woongedeelte maar is iets breder. Deze vorm komt bij meerdere boerderijen in Rijsbergen voor.

De meest voorkomende boerderij in de gemeente is die van het langgeveltype. Voorbeelden uit de negentiende eeuw zijn Kleinoekelsestraat 9, een pand onder rieten zadeldak met Vlaamsche schuur, Breedschotsestraat 4 en Watermanseweg 1, het woongedeelte is iets terugliggend ten opzichte van de bedrijfsruimte.

Een groot aantal boerderijen dateert uit het begin van de twintigste eeuw en is (evenals de woonhuizen in deze gemeente) opgetrokken in rode strengperssteen. Ze zijn te vinden in de voormalige gehuchten en verbindingswegen tussen die gehuchten zoals Kaarschotsestraat, Breedschotsestraat en Tiggeltsestraat. Een groot aantal is in oorspronkelijke vorm aangetast door nieuwe raam- en deurindelingen. De gaafste voorbeelden vinden we aan de Tiggeltsestraat, bijvoorbeeld nr. 19, een boerderij onder wolfdak met een bakhuis uit 1847. Het jaartal is in een baksteen in de topgevel ingekrast. Deze baksteen wordt benadrukt door de letters A D die groot, in afwijkende kleur aan weerszijden ervan zijn ingemetseld. Een vrijstaande houten schuur onder rieten schilddak (gedeeltelijk vervangen door golfplaat) dateert uit dezelfde tijd. Tiggeltsestraat 10 en 18 zijn overeenkomstige boerderijen: langgevelboerderijen met vrijstaande houten schuren. In de tweede

helft van de twintigste eeuw zijn veel van deze boerderijen voorzien van nieuwe ramen en uitgebreid met grote stallen. Aan de Ettenseweg 95 staat de boerderij Heide Hoeve uit 1913. Dit pand is het resultaat van heideontginningen op die plaats. Het grote wit gepleisterde woonhuis is gebouwd in chaletstijl. Het veel grotere bedrijfsgebouwtje staat meteen achter het huis en heeft dezelfde stijlkenmerken.

Een boerderij van recentere datum (waarschijnlijk op de plaats van een oudere voorganger) is St. Bavostraat 43-45 uit 1926. Aan de straatkant ziet dit pand er als een regulier woonhuis uit met twee verdiepingen, erkers en een plat dak en omlopend schild. Aan de zijkant wijst de hijsinrichting al op een andere functie. Achter het pand treffen we een grote schuur aan die dienst deed als varkenshok. Ook de w.c. had in deze schuur een plaats. Daarnaast staat nog een bakhuis.

7.3 Industriële en bedrijfsgebouwen

Van een watermolen in Kaarschot werd al ver voor 1897 melding gemaakt. In 1897 is het oude gebouw vervangen door een nieuwe watermolen. Nu is er alleen nog een gevelsteen van de molen uit 1656 over in de beschoeving van de Aa of Weerij. Op deze gevelsteen is in reliëf een wapen en het opschrift "van den Bergh-Hohenzollern 1656" aangebracht. In 1811 is hier nog een windgraanmolen bijgeplaatst. Ook deze molen is inmiddels verdwenen.

Van een drietal brouwerijen die de gemeente gekend heeft is weinig bewaard. Aan de St. Bavostraat zijn nog sporen van een brouwerij uit de negentiende eeuw bewaard gebleven. In 1937 is er een nieuw voorhuis gebouwd, tevens dienstdoende als bakkerij. De winkelatalage met glas-in-lood is kenmerkend voor die tijd. Erachter is de bebouwing ouder, delen van het huis stammen uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Gedeelten daarvan zijn gepleisterd, andere gedeelten bestaan uit ijsselsteen. In het interieur zijn nog een aantal kelders aanwezig waaronder de oorspronkelijke moutkelder van de brouwerij.

In 1905 werd in Rijsbergen de R.K. Boerenbond opgericht. Dit had onder andere tot gevolg dat er in 1912 een zuivelfabriek werd gebouwd. Dit eenvoudige, langgerekte pand onder zadeldak, doet nu dienst als garage. Erachter ligt een grotere zuivelfabriek van ca. 1925-30. Het is een gebouw opgebouwd uit verspringende twee-en drielaags blokken onder plat dak. De kozijnen zijn van metaal. Het pand doet nu dienst als opslagplaats. Een pakhuis, door de Boerenbond omstreeks 1915 op deze locatie gebouwd is verdwenen.

St. Bavostraat 19 was een smidse. De voorgevel is op de begane grond ingrijpend gewijzigd ten gunste van de winkel die nu in het pand gehuisvest is. De eerste verdieping is redelijk gaaf. Aan de achterkant zijn de oorspronkelijke ramen met metalen kozijnen en roedenverdeling gehandhaafd. De oorspronkelijke achtergevel wordt echter gedeeltelijk aan het oog onttrokken door een eenlaags aanbouw van latere datum.

7.4 Openbare gebouwen

Koffiehuis De Valk was een rustplaats op de route Breda-Antwerpen, tevens konden daar de paarden gewisseld worden. De Openbare school aan de St. Bavostraat 18 werd in 1872-73 gebouwd. Ondanks een verbouwing in 1895 en een uitbreiding in 1914 voldeed het pand omstreeks 1920 niet meer. In 1923 werd het verbouwd tot raadhuis. Deze functie heeft het nu nog (met recente uitbreidingen). Het classicistisch fronton en de trap met bordes zijn duidelijk elementen die op deze laatste functie van toepassing zijn. Op het dak is een dakruiter geplaatst.

Het patronaat aan St. Bavostraat 5 is diverse malen verbouwd en uitgebreid.

St. Bavostraat 6-8, een eenvoudig langgerekte gebouw onder schilddak. Het pand is als meisjespatronaat gebouwd in 1928-30.

Het werd beheerd door de zusters van Etten in het aangrenzende klooster "St. Anna", nu doet het pand dienst als gemeenschapshuis.

7.5 Kerkelijke gebouwen

De Rooms Katholieke kerk stond van oudsher aan de overkant (ten opzichte van de huidige kerk) van de St. Bavostraat. Deze kerk raakte in de achttiende eeuw in verval en werd in 1809 pas hersteld, verbouwd en vergroot. In de negentiende eeuw moest deze kerk wijken voor een nieuwe kerk aan de overzijde (St. Bavostraat 12). In 1916 startte de bouw naar een ontwerp van architect Van Groenendaal uit Breda.

De driebeukige kerk heeft een vijfzijdig gesloten koor en een vierkante toren met baksteen balustrade. De daken zijn met leisteen gedekt.

In het interieur zijn muurschilderingen van Dom. J. van der Mey O.S.B. aanwezig. De gebrandschilderde ramen zijn van L. Asperslagh.

Het oude kerkhof, bij de voormalige pastorie, werd in 1920 gesloten. Een deel ervan werd in 1933 afgebroken in verband

met de verbreding van de rijksweg. In 1935 werd bij de nieuwe kerk een kerkhof aangelegd naar ontwerp van ir. J. Cuypers. Enkele oude graven werden hiernaar overgeplaatst.

Aan het eind van een centrale as op de begraafplaats is een calvarieberg geplaatst met een beeldengroep uit 1936. De kapelletjes met kruiswegstaties dateren uit 1939 en staan rondom het kerkhof.

Opvallende graven zijn de in Art Deco uitgevoerde kindergrafjes uit 1934 en 1935.

Voor het begin van de begraafplaats staat een Lourdesgrot. Dit is een standaarduitvoering, geleverd door een Belgische firma.

Het voormalige klooster "St. Anna" staat aan de St. Bavostraat 10. Het gebouw dateert van ca. 1925.

Door de hele gemeente heen is in de periode 1940-1950 een aantal Mariakapelletjes geplaatst. Deze kapelletjes zijn gevarieerd in uitvoering en vooral van belang voor de plaatselijke bevolking.

7.6 Kastelen en buitenhuizen

In de gemeente Rijsbergen zijn geen kastelen en buitenhuizen van betekenis aanwezig. Op het landgoed de Krabbebossen is een kasteel aanwezig geweest. Hier is echter niets van over.

7.7 Infrastructurele en waterstaatkundige werken

In de gemeente zijn geen infrastructurele en waterstaatkundige werken van betekenis aangetroffen.

7.8 Militaire objecten

In de gemeente zijn geen militaire objecten aanwezig.

7.9 Groenelementen

Het Landgoed de Vloeiweide in het noorden van de gemeente laat zien hoe men poogde tot verbetering van de vruchtbaarheid van het grasland te komen. Via een systeem van dammetjes, dwars op de beek geplaatst werden overstromingen van het weidelandschap (de vloeiweiden) in de hand gewerkt. Deze overstromingen zorgden voor de afzetting van vruchtbaar slib in het dal.

Landgoed de Pannenhoef is ontstaan als gevolg van heideontginningen aan het eind van de vorige eeuw. In het gebied treffen we weinig bebouwing aan. Er is een schuur en een klein (boswachters?) huis.

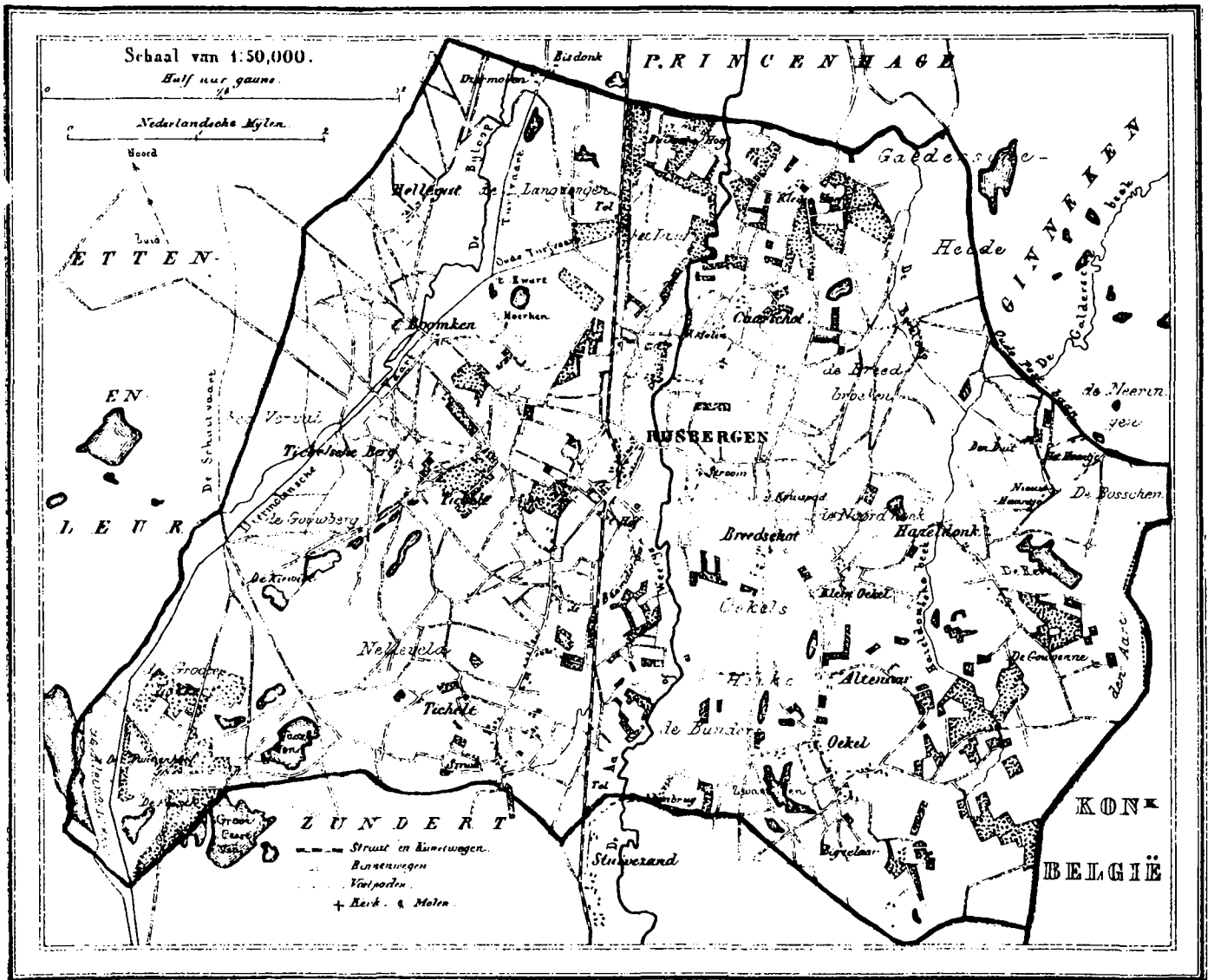
Het Landgoed de Krabbebossen bestaat vooral uit naaldbos.

7.10 Artefacten

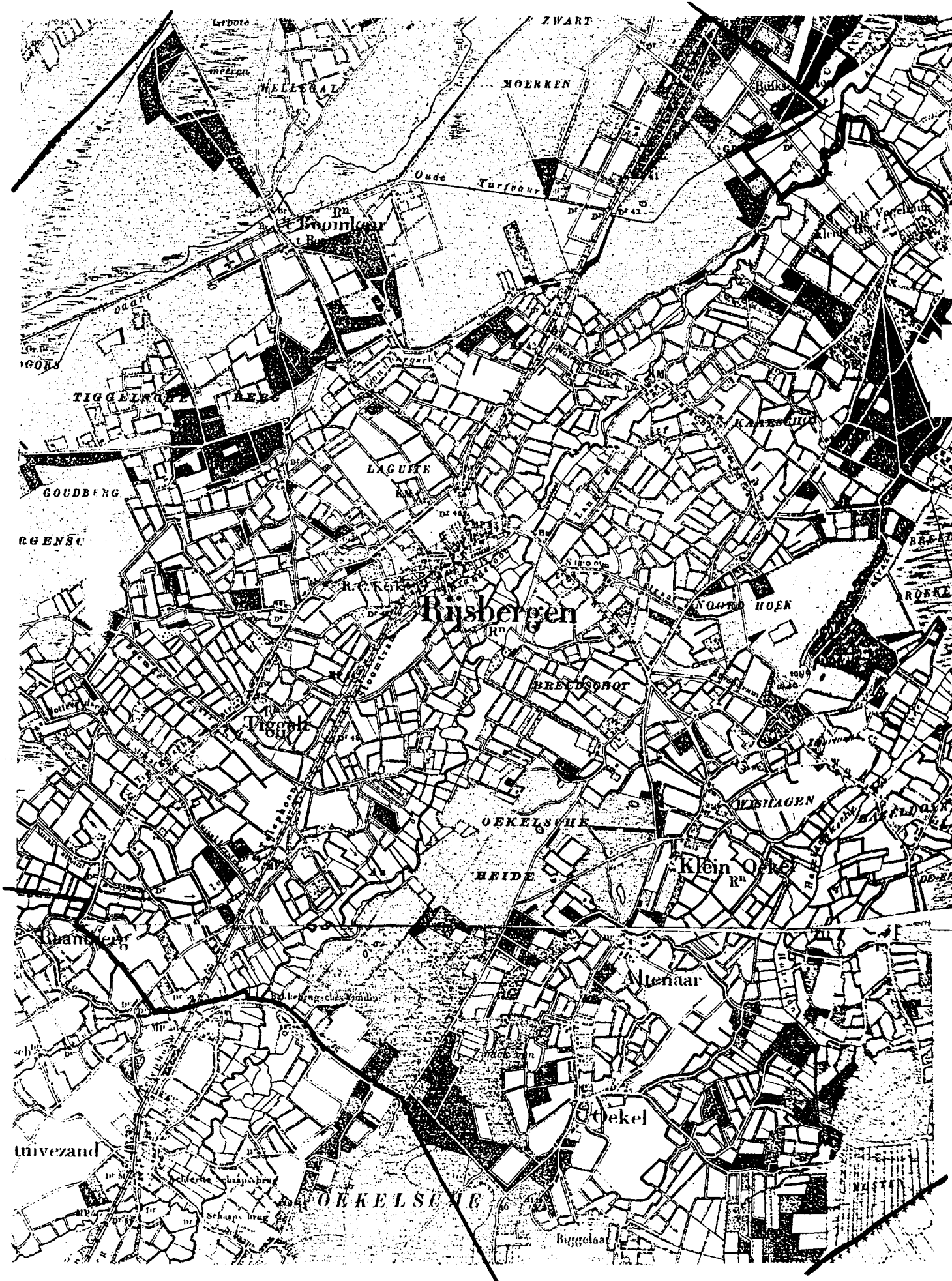
Een dorpspomp op het marktveld (St. Bavostraat) dateert uit 1714. Deze natuurstenen pomp heeft het wapen van Rijsbergen op de top.

De gemeente heeft een aantal grenspalen gehad. Twee daarvan zijn inmiddels verdwenen. Twee andere bevinden zich in de bossen in het noordelijk gedeelte van de gemeente (bij de grens met Breda). De hardstenen palen dateren uit 1730 en dragen de namen Hage en Rijsbergen.

Gemeente Rijsbergen, toestand in 1866. Uit: J. Kuyper, Gemeente atlas van de provincie Noord-Brabant naar officiële bronnen bewerkt, Leeuwarden, eerste uitgave 1865. Schaal 1:25.000.

Gemeente Rijsbergen, toestand in ca. 1900. Uit: Historische atlas Noord-Brabant, Deventer 1989. Schaal 1:25.000.

Gemeente Rijsbergen, huidige toestand. Uit: Grote Topografische atlas van Nederland, deel 4 Zuid-Nederland, Groningen, 1987. Schaal 1:50.000.

